

Karolina Panfil¹

Uniwersytet Warszawski

ORCID ID: 0000-0001-5647-1598

WIĘŻ EMOCJONALNA ZE ZWIERZĘCIEM A DOBRA OSOBISTE

ABSTRACT

Emotional bond with an animal and personal interests

The paper looks at the legal consequences of a domesticated animal's death in the sphere of private law. A prevailing view of the Polish doctrine excludes any claims aimed at monetary or non-monetary compensation of the harm suffered by an owner as a result of an animal's death. Several recent cases concerning such claims, resolved by the Polish courts differently, have been criticized. In particular, most authors think that the emotional bond between a person and their animal cannot qualify as a personal interest protected by Article 24 of the Polish Civil Code. The article discusses critically the majority view and presents arguments in favor of a different approach to the civil law compensation for harm caused by a domesticated animal's death.

Keywords: personal interest, emotional bond, loss of a domesticated animal, immaterial harm, compensation for non-pecuniary loss

¹ Radca prawny, adiunkt w Katedrze Prawa Cywilnego na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego.

Słowa kluczowe: dobra osobiste, więź emocjonalna, utrata zwierzęcia domowego, krzywda, zadośćuczynienie

W ostatnim czasie zapadło kilka interesujących orzeczeń w sprawach, w których występowało z roszczeniami z tytułu naruszenia dóbr osobistych w celu uzyskania ochrony przed naruszeniem lub w celu usunięcia skutków naruszenia określonych wartości niewyrażonych w katalogu dóbr osobistych zamieszczonym w art. 23 Kodeksu cywilnego². Możliwość przyznania ochrony, o której mowa w art. 24 k.c., wartościom niewymienionym w art. 23 k.c. nie budzi wątpliwości z uwagi na otwarty charakter zawartego tam katalogu. Ochrona ta może objąć jednak tylko takie wartości, które można uznać za dobra osobiste, a wobec braku definicji dobra osobistego w ustawie i niewskazania przez ustawodawcę kryteriów jego wyodrębnienia kwalifikacja ta nastrocza trudności³. Orzecznictwo Sądu Najwyższego potwierdziło istnienie takich dóbr osobistych, jak pamięć o osobie zmarłej, prawo do intymności i prywatności, prawo do planowania rodziny, pleć człowieka⁴ czy więź emocjonalna między osobami najbliższymi⁵ (choć w wielu wypadkach doktryna ocenia to krytycznie⁶).

2 Ustawa z 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny (t.j. Dz.U.2020.1740), dalej jako k.c. Zob. uchwała SN z 28 maja 2021 r., III CZP 27/20, Biul.SN 2021/S/9, która zapadła w sprawie, w której powód domaga się zadośćuczynienia za naruszenie określonych dóbr osobistych niewymienionych w art. 23 k.c., w tym prawa do życia w czystym środowisku. Zob. również wyrok SA w Warszawie z 16 grudnia 2020 r., IACa 367/20, LEX nr 3169928 – w sprawie tej powódka dochodziła przeciwko swojemu ojcu m.in. zadośćuczynienia za naruszenie jej dobra osobistego w postaci więzi rodzinnej wskutek zerwania przez ojca kontaktu i jego wyprowadzki za granicę (powództwo w tej części zostało – wskutek uwzględnienia apelacji pozwanego – prawomocnie oddalone).

3 Uchwała SN z 28 maja 2021 r., III CZP 27/20, <http://www.sn.pl/sites/orzecznictwo/orzeczenia3/iii%20czp%2027-20-1.pdf> [dostęp: 13 września 2021 r.].

4 Por. wyrok SN z 14 stycznia 2010 r., IV CSK 307/09, OSP 2011/2/15, z glosą M. Wałachowskiej, *tamże*.

5 Uchwała SN z 13 lipca 2011 r., III CZP 32/11, OSP 2012/3/32, z glosami B. Lacko-ronskiego i M. Łolika, *tamże*; uchwała SN z 27 marca 2018 r., III CZP 69/17, OSNC 2018/4/104; odmiennie uchwała SN z 22 października 2019 r., I NSNZP 2/19, OSNKN 2020/2, poz. 11.

6 M. Wałachowska, *Glosa do wyroku SN z 14.01.2010 r., IV CSK 307/09, OSP 2011/2/15, s. 94*; T. Grzeszak, *Dobro osobiste jako dobro zindywidualizowane*, PS 2018/4, s. 7, 10;

Jedną z nowych wartości, których ochrony poszukuje się w reżimie ochrony dóbr osobistych, jest więc emocjonalna człowieka ze zwierzęciem. Roszczenia z tytułu naruszenia dóbr osobistych kierowane przeciwko podmiotom, którym powodowie przypisują odpowiedzialność za śmierć ich zwierząt domowych, spotykają się w Polsce z różną oceną sądów powszechnych (nie były zaś dotąd przedmiotem wypowiedzi Sądu Najwyższego). Przykładowo w dwóch wyrokach Sądu Okręgowego w Krakowie z 22 listopada 2016 r. i 7 września 2017 r. uznano więc emocjonalną ze zwierzęciem za dobro osobiste w rozumieniu art. 23 k.c., co – przy spełnieniu pozostałych przesłanek odpowiedzialności z art. 448 k.c. – spowodowało zasądzenie na rzecz powodów zadośćuczynienia za krzywdę spowodowaną śmiercią zwierzęcia⁷. Na bieżąco przeciwnym znajduje się wyrok Sądu Apelacyjnego w Białymstoku z 13 stycznia 2021 r.⁸ Odmówiono w nim ochrony powodom twierzącym, że w wyniku działania (zaniechania) personelu pozwanego doszło do śmierci psa, czym naruszono ich dobro osobiste – główne rozważania zawarte w uzasadnieniu orzeczenia dotyczyły właśnie problemu kwalifikacji więzi emocjonalnej człowieka ze zwierzęciem jako dobra osobistego⁹. Niniejszy artykuł, inspirowany ostatnim z przytoczonych wyroków, jest próbą konfrontacji z wypowiedziami odmawiającymi omawianej wartości cech dobra osobistego w rozumieniu art. 23 k.c.

L. Bosek, *W sprawie kwalifikacji więzi rodzinnej jako dobra osobistego (uwagi krytyczne na tle aktualnego orzecznictwa Sądu Najwyższego)*, „Forum Prawnicze” 2015, nr 3, s. 3–19; M. Łolik, *Więź emocjonalna między osobami najbliższymi jako dobro osobiste. Glosa do uchwały SN z 27.03.2018 r., III CZP 60/17, PS 2019/9*, s. 118; J. Panowicz-Lipska [w:] *Kodeks cywilny. Tom I. Komentarz*, red. M. Gutowski, Warszawa 2018, s. 197.

7 Wyrok SO w Krakowie z 22 listopada 2016 r., II Ca 1883/16, LEX nr 2250681; wyrok SO w Krakowie z 7 września 2017 r., II Ca 1111/17, LEX nr 2460249.

8 IACa 289/20, LEX nr 3154721.

9 Warto wspomnieć, że akurat w tej sprawie powodowie nie dochodzili zadośćuczynienia za szkodę niemajątkową, a jedynie naprawy szkody majątkowej oraz – w reżimie ochrony dóbr osobistych – zamieszczenia przez pozwanego określonego oświadczenia na stronie internetowej jego kliniki weterynaryjnej. Na etapie przed-sądowym powodowie wezwali pozwanego do zapłaty 20 tys. zł tytułem zadośćuczynienia za „cierpienia i straty psychiczne”, nie objęli jednak tego roszczenia pozwem.

Stanowisko polskiej doktryny

Problem kwalifikacji więzi emocjonalnej człowieka ze zwierzęciem jako dobra osobistego został dotychczas poruszony przez niewielu autorów. Wśród tych nielicznych wypowiedzi przeważa pogląd sprzeciwiający się kwalifikowaniu więzi emocjonalnej człowieka ze zwierzęciem jako dobra osobistego. Uważa się, że stanowiłoby to przejaw deprecjacji instytucji dóbr osobistych¹⁰, że omawiana wartość nie jest wartością naturalnie przynależną do każdego człowieka. Twierdzi się też, że cierpienia psychiczne człowieka – aby mogły podlegać kompensacji – muszą mieć postać rozstroju zdrowia¹¹. Nawet autorzy, którzy dostrzegają potrzebę przyznania zadośćuczynienia za cierpienia człowieka związane ze śmiercią jego zwierzęcia (dyskusja w doktrynie koncentruje się zwykle na roszczeniu o zadośćuczynienie), traktują to raczej jako postulat *de lege ferenda*¹². Uznaje się, że w aktualnym stanie prawnym brak podstaw do takiego roszczenia¹³.

Odmienny pogląd przedstawił ostatnio M. Nesterowicz, popierając argumentację zawartą we wspomnianym wyżej wyroku Sądu Okręgowego w Krakowie z 7 września 2017 r.¹⁴ Autor zauważa, że w europejskich porządkach prawnych obserwowana jest coraz większa aprobata

10 P. Książak [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz. Część ogólna*, red. M. Pyziak-Szafnicka, LEX 2014, kom. do art. 23, nt 123; zdanie odrębne SSN J. Gudowskiego do uchwały SN z 27 marca 2018 r., III CZP 69/17, OSNC2018/4/104, LEX nr 2521622.

11 M. Wałachowska, *Glosa do wyroku SN z 14.01.2010 r., IV CSK 307/09*, OSP 2011/2/15, s. 94.

12 E. Bagińska, *op. cit.*, s. 123–124.

13 W reżimie odpowiedzialności deliktowej szkoda niemajątkowa podlegająca naprawieniu ogranicza się *de lege lata* do krzywdy doznanej z powodu naruszenia dóbr osobistych (art. 445 § 1 i 2 i art. 448 k.c.) i krzywdy spowodowanej śmiercią najbliższego członka rodziny, który doznał szkody na osobie (art. 446 § 4 k.c.). Przyjmuje się, że nie jest możliwe żądanie zadośćuczynienia za szkodę majątkową wynikłą z niewykonania lub nienależytego wykonania zobowiązania, nawet jeśli umowa miała na celu zaspokojenie jedynie interesów niemajątkowych. Wyjątek stanowi art. 50 ust. 2 ustawy z 24 listopada 2017 r. o imprezach turystycznych i powiązanych usługach turystycznych (t.j. Dz.U.2020.2139) będący podstawą do żądania zadośćuczynienia za zmarnowany urlop.

14 M. Nesterowicz, *Zadośćuczynienie pieniężne i odszkodowanie za śmierć lub uszkodzenie psa „rodzinnego” na skutek czynu niedozwolonego (w świetle orzecznictwa)*, PS 2019/S, s. 123.

dla przyznawania cywilnoprawnej ochrony omawianej wartości (czy to w reżimie deliktowym, czy kontraktowym – w zależności od obowiązujących uregulowań)¹⁵.

Problem kwalifikacji określonej wartości jako dobra osobistego

Pewne założenia wstępne poczynione przez Sąd Apelacyjny w Białymstoku we wspomnianym wyroku z 13 stycznia 2021 r. zasługują na aprobatę. Sąd zgodził się, że katalog z art. 23 k.c. ma charakter otwarty i że „z czasem, w miarę rozwoju stosunków społecznych pewne wartości uznawane wcześniej za dobra osobiste mogą zanikać, i odwrotnie – mogą pojawić się nowe wartości, które będą postrzegane w kategoriach dóbr osobistych i podlegać właściwej dla takich dóbr ochronie”. Sąd wyjaśnił, że „zaliczenie do katalogu dóbr osobistych nowych wartości wymaga znacznie głębszej analizy i nie wystarczy tu tylko wskazanie, że pies jest szczególnym zwierzęciem, które towarzyszy człowiekowi, potrafiącym mu okazać lojalność i oddanie, oraz że między psem i człowiekiem mogą się wytworzyć szczególne relacje, oparte na wzajemnym przywiązaniu”. To prawda – takie wskazanie nie wystarczy, aczkolwiek uwzględniając aktualny kontekst społeczny (rozpoznanie w społeczeństwie znaczenia więzi emocjonalnej człowieka z jego zwierzęciem domowym i realizowanie dzięki tej więzi określonych potrzeb – o czym jeszcze będzie mowa), prawna ocena omawianej wartości może być inna.

Sąd powołał się następnie na pogląd, że dobrami osobistymi są jedynie wartości „powszechnie uznawane i akceptowane w społeczeństwie, mające odpowiednią rangę, które można przypisać każdemu człowiekowi, niezależne od jego woli, dające się zobiektywizować”, a także że ochrona dóbr osobistych ma charakter wyjątkowy. Choć te poglądy są szeroko aprobowane w polskiej doktrynie i judykaturze, to analiza art. 23 k.c. pozwala – jak sądzę – na przyjęcie innego, bardziej elastycznego stanowiska.

¹⁵ Tamże, s. 125–126.

Po pierwsze, choć dobra osobiste mają wspólny trzon w powszechniej i niezbywalnej godności człowieka¹⁶, to przy rozważaniu skonkretyzowanych dóbr osobistych (a taki model przyjął polski ustawodawca w art. 23 k.c.) stosowanie kryterium powszechności rozumianej jako możliwość przypisania konkretnej wartości do każdego człowieka nie wydaje się uzasadnione. W literaturze obcej już dawno zauważono, że błędne jest uzależnianie istnienia jakiegoś prawa osobistego czy – ściślej – „prawa osobistości” (określany tak bywa korelat dobra osobistego) od właściwości posiadanej przez każdego człowieka (*a man „in abstracto”*)¹⁷. Jest oczywiste, że nie każdy człowiek odczuwa więź emocjonalną ze zwierzęciem. Co prawda to porównanie może wydać się kontrowersyjne, ale trzeba dostrzec, że również nie każdy człowiek odczuwa potrzebę kultu po bliskiej osobie zmarłej czy utrzymywania relacji z członkami swojej najbliższej rodziny, co jednak nie przeszkodziło w zaakceptowaniu – choć w doktrynie brak w tej kwestii jedności – pamięci po osobie zmarłej i więzi rodzinnej jako dóbr osobistych. Bardziej zindywidualizowane spojrzenie na związanie danej wartości z osobą człowieka wydaje się lepiej odpowiadać funkcjom cywilnoprawnej ochrony w postindustrialnym świecie wartości¹⁸. Dlatego dla rozważanego problemu nie powinno mieć decydującego znaczenia to, że „oprócz grupy, która szczególnie przywiązuje się do zwierząt, jak wynika z obserwacji życia i z doświadczenia życiowego, istnieją też grupy osób o obojętnym do nich stosunku, mające przed zwierzętami lęk, a nawet o nastawieniu negatywnym, wrogim do zwierząt”¹⁹.

Nie oznacza to postulatu przyjęcia subiektywnej teorii dóbr osobistych, zgodnie z którą ocena istnienia określonego dobra osobistego zależy od przeżyć psychicznych danego człowieka występującego

16 M. Safjan, *Refleksje wokół konstytucyjnych uwarunkowań rozwoju ochrony dóbr osobistych*, KPP 2002/1, s. 227; uchwała SN z 28 maja 2021 r., III CZP 27/20, <http://www.sn.pl/sites/orzecznictwo/orzeczenia3/iii%20czp%2027-20-1.pdf> [dostęp: 13 września 2021 r.].

17 R. Pound, *Interests of Personality*, „Harvard Law Review”, vol. XXVIII, nr 4/1915, s. 346–347.

18 W tym kierunku T. Nowakowski, *Glosa do uchwały SN z 22.10.2019 r., I NSNZP 2/19, OSP 2020/5/38*.

19 Wyrok SA w Białymstoku z 13 stycznia 2021 r., I ACa 289/20, LEX nr 3154721.

z roszczeniem (w polskiej doktrynie zdecydowanie przeważa teoria obiektywna – ochronie podlegają interesy typowe, wiążące się z osobowością człowieka i uznane powszechnie w społeczeństwie²⁰). Jest to jedynie postulat dostrzeżenia pluralizmu wartości i tego, że „powszechne uznawanie i akceptowanie w społeczeństwie” nie jest równoznaczne z wyznawaniem danej wartości przez całe społeczeństwo.

Po drugie pewne zastrzeżenia budzi pogląd o wyjątkowym charakterze ochrony dóbr osobistych. Nie znajduje on bezpośredniego oparcia w treści art. 23 i 24 k.c. Wręcz przeciwnie, wykładnia językowa przepisów (m.in. otwarty katalog w art. 23 k.c., zawarte w tym przepisie zastrzeżenie, że ochrona przysługuje „niezależnie od ochrony przewidzianej w innych przepisach”), jak również wzgląd na ich umiejscowienie w części ogólnej k.c. świadczą o tym, że reżim ten ma walor ogólny. Podobnie – obecnie przeważa pogląd o ogólnym, a nie wyjątkowym, charakterze reżimu bezpodstawnego wzbogacenia²¹.

Charakter i funkcja reżimu ochrony dóbr osobistych

Wobec braku ogólnego uregulowania w Kodeksie cywilnym prawa do żądania naprawienia szkody niemajątkowej²² potrzeba elastycznego, odpowiadającego aktualnym realiom społeczno-gospodarczym, podejścia do katalogu dóbr osobistych nabiera znaczenia. Również w obcej literaturze proponuje się nowe spojrzenie na cywilnoprawną ochronę interesów niemajątkowych. W krajach, w których brak podstawy ogólnej roszczenia o naprawienie szkody niemajątkowej, jako jeden ze sposobów nadążania za oczekiwaniami społecznymi wskazuje się rozpoznanie

20 J. Matys, *Model zadośćuczynienia pieniężnego z tytułu szkody niemajątkowej w kodeksie cywilnym*, Warszawa 2010, s. 118–119; T. Grzeszak, *op. cit.*, s. 10.

21 Zob. R. Trzaskowski [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz. Tom III. Zobowiązania. Część ogólna*, red. J. Gudowski, LEX 2018, kom. do art. 405, nt 39.

22 K. Kryla-Cudna, *Zadośćuczynienie pieniężne za szkodę niemajątkową powstałą wskutek niewykonania lub nienależytego wykonania umowy*, Warszawa 2018, s. 114; E. Bażyńska, *O granicach kompensacji szkody niemajątkowej w przyszłym kodeksie cywilnym (uwagi na tle prac Komisji Kodyfikacyjnej Prawa Cywilnego)*, PiP 2021/3, s. 120.

nowych dóbr osobistych albo stopniowy rozdział dóbr i interesów niemajątkowych od chronionych konstytucyjnie praw człowieka²³. Ponownie podkreślić wypada, że polski ustawodawca – w odróżnieniu od wielu innych porządków prawnych²⁴ – przewidział w art. 23 k.c. otwarty katalog chronionych cywilnoprawnie dóbr osobistych. Siłą rzeczy więc decyzję o przyznaniu ochrony pewnym nierozpoznanym wcześniej wartościom pozostawił sądom²⁵. Okoliczność, że jakaś wartość nie była przez lata powszechnie uznawana w społeczeństwie, nie może przesądzać o niemożliwości uznania jej za dobro osobiste²⁶.

W literaturze zagranicznej poświęconej cywilnoprawnej ochronie interesów człowieka podkreśla się pozanormatywny charakter praw osobistych – istnieją one faktycznie, tj. w świecie rzeczywistym, niezależnie od ich rozpoznania (lub nie) w normach prawnych²⁷. W polskiej cywilistyce stawia się raczej wymaganie, że dana wartość, aby mogła być uznana za dobro osobiste, musi być powszechnie uznana w społeczeństwie (element społeczny), jak również być rozpoznana w normach prawnych (element normatywny)²⁸. Nawet gdyby uznać to wymaganie za uzasadnione, więź emocjonalną człowieka ze zwierzęciem charakteryzującą oba te elementy – jest obecnie uznawana w społeczeństwie za istotną wartość²⁹

23 M. Franzoni [w:] *Commentario del Codice Civile Scialoja-Branca*, red. F. Galgano, *Libro IV: Obbligazioni, Titolo IX. Dei fatti illeciti. Supplemento*, Bologna–Roma 2004, s. 532. Według tego autora szkoda niemajątkowa powinna być możliwa do naprawienia bez konieczności wykazywania, że naruszono interes jednostki rangi konstytucyjnej, ale że naruszenie niemajątkowego interesu jednostki spowodowało cierpienie, które w społecznym (aktualnie) odczuciu nie jest akceptowalne.

24 Por. V. V. Palmer, *European contractual regimes: The contemporary approaches*, [w:] *The Recovery of Non-Pecuniary Loss in European Contract Law*, red. V. V. Palmer, Cambridge 2015, s. 95 i n.

25 W tym kierunku K. Osajda, *Zadośćuczynienie za doznanie przez bliskiego uszczerbku na zdrowiu wskutek wypadku*, PiP 2016/1, s. 75.

26 Tak też T. Nowakowski, *Glosa do uchwały SN z 22.10.2019 r.*, I NSNZP 2/19, OSP 2020/5/38.

27 J. Neethling, *Recognition and Protection of Personality Rights: Classification and Typology*, „Journal of European Tort Law”, vol. 9, issue 3 (2018), s. 243.

28 Zob. M. Łolik, *Glosa do uchwały SN z 13.07.2011 r.*, III CZP 32/11, OSP 2012/3/12, s. 119.

29 Zob. wyniki badań przywoływane przez M. Nesterowicza, *op. cit.*, s. 121, przypis nr 21.

oraz można wskazać normy, które tę wartość rozpoznają³⁰. Do podobnych wniosków doszedł Sąd Okręgowy w Krakowie w wyroku z 7 września 2017 r., którym zasądzono na rzecz powoda zadośćuczynienie za krzywdę doznaną wskutek śmierci psa pogryzionego przez psa pozwaną³¹.

Więź emocjonalna ze zwierzęciem a potrzeby człowieka

Szerokie rozumienie ochrony dóbr osobistych prezentuje K. Kurosz. Uważa, że istnieje „prawny obowiązek respektowania określonych wartości powiązanych z godnością i istotą człowieczeństwa, koniecznością traktowania człowieka jako podmiotu, a nie przedmiotu prawa oraz poszanowania jego podstawowych potrzeb [...]”. Podkreśla także, że „odmowa udzielenia ochrony przez sąd w odniesieniu do nienazwanej wcześniej formy realizacji wartości stanowi jedynie wynik rozumowania, że na danym etapie rozwoju społecznego i cywilizacyjnego forma, w jakiej określona potrzeba może się realizować, nie zasługuje na ochronę prawną. Nie zasługuje dzisiaj, lecz może zasługiwać w przyszłości”³². Mimo to K. Kurosz uznaje, że więź emocjonalna człowieka ze zwierzęciem nie jest – w przeciwieństwie do więzi rodzinnej

30 M.in. art. 1, 5, 7 ustawy z 21 sierpnia 1997 r. o ochronie zwierząt (t.j. Dz.U.2929.638). Należy się zgodzić z K. Kuroszem, *Czy w prawie polskim dopuszczalne jest zadośćuczynienie pieniężne za śmierć zwierzęcia?* ZNUJ. PPWI 2017/1, s. 137, że z przepisu tego nie da się wywieść normy prawnej przyznającej opiekunowi roszczenie o zadośćuczynienie wskutek utraty zwierzęcia, i że ustawodawca odchodzi – co widać właśnie w treści art. 1 u.o.z. – od antropocentrycznego spojrzenia na ochronę zwierząt. Jest to pogląd słuszny, szczególnie że art. 1 u.o.z. odnosi się do każdego zwierzęcia niezależnie od tego, czy pozostaje ono pod opieką człowieka. Natomiast treść art. 1 ust. 1 i 2 u.o.z. może stanowić – jak sądzę – argument za istnieniem takiego dobra. Chodzi bowiem o rozpoznanie danej wartości w normach prawnych, a nie o przyznanie jej ochrony w przepisach szczególnych (ochronę przyznają art. 23 i 24 k.c.).

31 II Ca 1111/17, LEX nr 2460249. Por. wyrok SO w Krakowie z 22 listopada 2016 r., II Ca 1883/16, LEX nr 2250681; wyrok SO w Szczecinie z 17 stycznia 2018 r., II Ca 358/16, LEX nr 2485280.

32 K. Kurosz, *op. cit.*, s. 148–149.

między osobami bliskimi – dobrem osobistym, ponieważ biologicznie istniejąca potrzeba więzi została ewolucyjnie ukształtowana jako więź w stosunku do osobników tego samego gatunku. W obecnym stadium rozwoju stosunków społecznych trudno zgodzić się z weryfikacją istnienia określonych potrzeb człowieka wyłącznie przez pryzmat biologii.

Przeprowadzono wiele badań dowodzących istnienia więzi emocjonalnej człowieka ze zwierzęciem domowym³³. Dowiedziono nie tylko wytwarzania się u człowieka silnych uczuć w stosunku do zwierzęcia domowego pozostającego pod jego opieką³⁴, ale nawet tego, że psy domowe w wyniku selekcji ewolucyjnej stały się zwierzętami hipersocjalnymi³⁵. Najnowsze badania pokazują, że również koty mogą odczuwać więź emocjonalną z opiekunem³⁶. Szczegółne przywiązanie opiekunów do psa może mieć miejsce wtedy, gdy opiekunowie z przyczyn zdrowotnych nie mogą mieć dzieci³⁷. Trudno zatem uczucie przywiązania, jakie człowiek może żywić w stosunku do swojego zwierzęcia, porównać do przywiązania do rzeczy, a cierpienie wywołane śmiercią zwierzęcia do uczucia niezadowolenia czy zawodu. Trafnie zauważono, że o znaczeniu psów „rodzinnych” świadczą spory o opiekę nad nimi, jakie toczą między sobą ich opiekunowie po rozwodzie (rozstaniu)³⁸.

Porównanie do więzi emocjonalnej łączącej osoby najbliższe

Uzasadniając w wyroku z 13 stycznia 2021 r. odmowę kwalifikacji więzi emocjonalnej ze zwierzęciem jako dobra osobistego, Sąd Apelacyjny

33 Przywoływane przez K. Kurosza, *op. cit.*, s. 140.

34 Szerzej M. Drapalska-Grochowicz, *Prawne interpretacje bliskich relacji człowieka z innymi zwierzętami*, RPEiS 2020/1, s. 220 i n.

35 A. Kłosiński, *Bo rozstanie boli: znaczenie emocjonalnego kontaktu i więzi z człowiekiem u psów*, „Animal Expert” 2018/6, <https://www.animal-expert.pl/artukul/bo-rozstanie-boli> [dostęp: 2 września 2021 r.].

36 K. R. Vitale, A. C. Behnke, M. A. R. Udell, *Attachment bonds between domestic cats and humans*, „Current Biology”, vol. 29, issue 18 (2019), s. 864.

37 Por. stan faktyczny w wyroku SA w Białymstoku z 13 stycznia 2021 r., IACa 289/20, LEX nr 3154721.

38 M. Nesterowicz, *op. cit.*, s. 121, przypis nr 21.

w Białymstoku wskazał na różnice między tą wartością a więzią emocjonalną łączącą osoby najbliższe. Choć w orzecznictwie uznaje się (posługując się różnym nazewnictwem) więź rodzinną za dobro osobiste³⁹, w doktrynie wielu autorów jest temu przeciwnych⁴⁰. Inni dopuszczają kwalifikację więzi rodzinnej osób najbliższych jako dobra osobistego⁴¹. Co istotne, z dniem 19 września 2021 r. wszedł w życie nowy przepis Kodeksu cywilnego, tj. art. 446² k.c., zgodnie z którym w razie ciężkiego i trwałego uszkodzenia ciała lub wywołania rozstroju zdrowia, skutkującego niemożnością nawiązania lub kontynuowania więzi rodzinnej, sąd może przyznać najbliższym członkom rodziny poszkodowanego odpowiednią sumę tytułem zadośćuczynienia pieniężnego za doznaną krzywdę. Jednak ta interwencja ustawodawcza zapewne nie zakończy dyskusji co do kwalifikacji więzi rodzinnej jako dobra osobistego w rozumieniu art. 23 k.c.⁴²

Nie rozstrzygając w tym miejscu tego problemu, warto dostrzec, że w wypadku więzi emocjonalnej człowieka ze zwierzęciem wiele zarzutów formułowanych w doktrynie przeciwko kwalifikacji więzi rodzinnej jako dobra osobistego traci na znaczeniu. Zarzut relacyjności i interpersonalności⁴³ – zwierzę nie jest osobą, nie musi w sposób właściwy człowiekowi odwzajemniać uczuć człowieka, który jest do niego przywiązany, aby

39 Uchwała SN z 27 marca 2018 r., III CZP 69/17, OSNC2018/4/104; odmiennie uchwała SN z 22 października 2019 r., I NSNZP 2/19, OSNKN 2020/2, poz. 11.

40 T. Grzeszak, *op. cit.*, s. 10; L. Bosek, *op. cit.*, s. 17–19; M. Łolik, *Więź...*, s. 118; B. Janiszewska [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz. Tom I. Część ogólna. cz. 1*, red. J. Gudowski, Warszawa 2021, kom. do art. 23, nt 123; P. Machnikowski [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, red. E. Gniewek, P. Machnikowski, Warszawa 2021, s. 62.

41 M. Bogucki, *Glosa do uchwały SN z 27.03.2018 r., III CZP 60/17, „Palestra”* 2019/6, s. 137–143; B. Lackoroński, *Glosa do uchwały SN z 13 lipca 2011 r., III CZP 32/11, OSP* 2012/3/32; K. Osajda, *op. cit.*, s. 75; I. Adrych-Brzezińska, *Glosa do uchwały SN z 27.03.2018 r., III CZP 60/17, „Gdańskie Studia Prawnicze. Przegląd orzecznictwa”*, 2018/4, s. 46–48; K. Tokarz, *Glosa do wyroku SN z 9.08.2016 r., II CSK 719/15, OSP* 2021/2/6, s. 4–5; K. Kurosz, *Czy w prawie...*, s. 149–150; T. Nowakowski, *Więź rodzinna jako dobro osobiste – uwagi na tle krytycznych wypowiedzi doktryny*, *PS* 2021/3, s. 87–97.

42 Tak też R. Strugała [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, red. E. Gniewek, P. Machnikowski, Warszawa 2021, 1040–1041. Można bowiem twierdzić, że jest to szczególna norma pozwalająca na kompensację szkody niemajątkowej osób bliskich osoby poszkodowanej czynem niedozwolonym.

43 L. Bosek, *op. cit.*, s. 9, 17; T. Grzeszak, *op. cit.*, s. 32.

móc mówić o łączącej ich więzi (istnienie tej wartości w życiu człowieka nie jest bezwzględnie uzależnione od zachowania czy uczuć innego podmiotu czy istoty). Niebezpieczeństwo związane z występowaniem z roszczeniami przez trudny do określenia krąg podmiotów i problemy w sądowej weryfikacji, czy dana osoba uważająca się za osobę bliską faktycznie nią jest i czy doznała wskazywanych w pozwie cierpień psychicznych⁴⁴ – ryzyko to pozostaje, aczkolwiek wydaje się, że krąg opiekunów zwierzęcia może być zdecydowanie mniejszy i łatwiejszy do ustalenia niż krąg „osób bliskich”. Zarzut nieuzasadnionej ochrony osób pośrednio poszkodowanych⁴⁵ – w wypadku śmierci zwierzęcia uznanie, że jego opiekun jest jedynie pośrednio poszkodowany, byłoby wadliwe (zwierzę nie jest wszak podmiotem prawa cywilnego), o czym świadczy choćby niewywołujące kontrowersji przyznawanie opiekunom zwierząt roszczeń o naprawienie szkody majątkowej (niezależnie od reżimu odpowiedzialności odszkodowawczej). W omawianej sytuacji nie istnieje również ryzyko przenoszenia na grunt reżimu ochrony dóbr osobistych sporów, które mogą i powinny być rozstrzygane na forum sądów rodzinnych⁴⁶.

Ochrona w reżimie dóbr osobistych a ochrona zwierząt

Uznanie więzi emocjonalnej człowieka ze zwierzęciem za wartość podlegającą ochronie cywilnoprawnej może być krytykowane przez samych zwolenników wzmocnienia prawnej ochrony zwierząt, a to ze względu na swą antropocentryczność⁴⁷. Jednak bliższe spojrzenie na omawianą materię ukazuje, że jest to rozwiązanie, które potencjalnie może – pośrednio,

44 T. Grzeszak, *op. cit.*, s. 31.

45 Zdaniem wielu autorów brak podstaw do przyznawania roszczeń podmiotom pośrednio poszkodowanym zdarzeniem szkodzącym, z którym związane jest powstanie odpowiedzialności odszkodowawczej, poza wyjątkami przewidzianymi w ustawie (art. 446 § 4 k.c.) – M. Kaliński, *Ograniczenie indemnizacji do podmiotów bezpośrednio poszkodowanych – w związku z nowelizacją art. 446 Kodeksu cywilnego*, PS 2014/3, s. 20.

46 Tak w odniesieniu do więzi rodzinnej – T. Grzeszak, *op. cit.*, s. 37.

47 Na temat innego podejścia zob. m.in. A. Chmielarz-Grochal, J. Sułkowski, *O potrzebie świadomej konstytucjonalizacji statusu zwierząt*, PiP 2021/9, s. 3.

gdyż podmiotem prawa pozostaje osoba fizyczna – przyczynić się do polepszenia dobrostanu zwierząt. Zauważa się, że przepisy prawa publicznego dotyczące ochrony praw zwierząt, choć zawierają normy prawne nakazujące ludziom szacunek wobec zwierząt, mają ten mankament, że efektywność przewidzianej w nich ochrony zależy od aktywności (i efektywności) organów administracji⁴⁸. Dopuszczenie instrumentów cywilnoprawnych może poziom tej ochrony zwiększyć (choć oczywiście nie stanowi to samodzielnego argumentu za określoną cywilnoprawną kwalifikacją danej wartości).

Pozostałe przesłanki roszczeń

Rozważania na temat możliwości kwalifikacji działań prowadzących do śmierci zwierzęcia jako naruszenia dobra osobistego jego właściciela dotyczą tylko jednej przesłanki roszczeń wymienionych w art. 24 k.c. Każdorazowo analizy wymaga, czy w sprawie nie zachodzą przesłanki negatywne, a w wypadku roszczenia o zadośćuczynienie za krzywdę – czy spełnione zostały przesłanki pozytywne roszczenia. Również i te kwestie pozostają mniej lub bardziej problematyczne. Warto je w tym miejscu chociaż zasygnalizować⁴⁹.

Z art. 24 § 1 k.c. wynika, że określone w tym przepisie roszczenia z tytułu naruszenia dóbr osobistych przysługują, chyba że naruszenie nie było bezprawne. Przesłanką wyłączającą bezprawność, którą można by w omawianym w artykule aspekcie rozważać, jest zgoda uprawnionego, oczywiście w granicach, w jakich zgoda taka nie jest sprzeczna z prawem ani z zasadami współżycia społecznego⁵⁰. Zgodnie z art. 24 § 1 zd. 3 k.c. w razie naruszenia dobra osobistego można n a z a s a d a c h

48 D. A. Green, *Should animals have legal personality?*, „Financial Times”, 25 października 2020 r., <https://www.ft.com/content/b6f0b022-2c70-42c3-b850-ab6b48841fcf> [dostęp: 12 września 2021 r.]; V. Kurki, *Legal Personhood and Animal Rights*, „Journal of Animal Ethics”, vol. 11, no. 1 (2021), s. 47–49.

49 Ramy artykułu nie pozwalają na ich całościowe omówienie.

50 Por. P. Machnikowski [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, red. E. Gniewek, P. Machnikowski, Warszawa 2021, s. 65.

przewidzianych w kodeksie żądać zadośćuczynienia pieniężnego lub zapłaty odpowiedniej sumy pieniężnej na wskazany cel społeczny. Przyjmuje się, że jest to odesłanie do art. 445 oraz 448 k.c., z których pierwszy przepis dotyczy skutków naruszenia takich dóbr osobistych, jak zdrowie, wolność oraz integralność seksualna, drugi zaś znajdzie zastosowanie do krzywdy doznanej wskutek naruszenia każdego dobra osobistego w rozumieniu art. 23 k.c. Zgodnie z art. 448 zd. 1 k.c. w razie naruszenia dobra osobistego sąd może przyznać temu, czyje dobro osobiste zostało naruszone, odpowiednią sumę tytułem zadośćuczynienia pieniężnego za doznaną krzywdę lub na jego żądanie zasądzić odpowiednią sumę pieniężną na wskazany przez niego cel społeczny, niezależnie od innych środków potrzebnych do usunięcia skutków naruszenia. Przesłanką odpowiedzialności za krzywdę na podstawie art. 448 k.c. jest wina sprawcy naruszenia dobra osobistego wynikłego z czynu niedozwolonego (chyba że zastosowanie znajdzie norma szczególna przewidująca surowszą odpowiedzialność, np. art. 435 k.c. statuujący odpowiedzialność na zasadzie ryzyka).

Przypisanie odpowiedzialności za zdarzenie w postaci śmierci zwierzęcia należącego do osoby występującej z roszczeniem o zadośćuczynienie wymagałoby zatem ustalenia istnienia po stronie sprawcy bezprawności i winy (co najmniej niezachowania należytej staranności). Mogłoby to mieć miejsce w wypadku okrutnego zachowania nakierowanego na zadanie zwierzęciu cierpienia lub doprowadzenie do jego śmierci czy też braku nadzoru nad zwierzęciem, które zagryzło zwierzę należące do osoby żądającej zadośćuczynienia⁵¹. Ocena postępowania pod kątem zgodności z prawem i zasadami współżycia społecznego powinna uwzględniać powszechnie obowiązujące nakazy i zakazy dotyczące traktowania zwierząt wyrażone w art. 5 i 6 ustawy z 23 sierpnia 1997 r. o ochronie zwierząt⁵². Zgodnie z tą ustawą każde zwierzę wymaga humanitarnego traktowania (art. 5 u.o.z.), zabrania się, poza wyjątkami wskazanymi w ustawie, zabijania zwierząt (art. 6 ust. 1 u.o.z.) oraz zabrania się znęcania nad zwierzętami (art. 6 ust. 1a u.o.z.). Wspomniane

51 Stan faktyczny w wyroku SO w Krakowie z 7 września 2017 r., II Ca 1111/17, LEX nr 2460249.

52 Ustawa z 23 sierpnia 1997 r. o ochronie zwierząt (t.j. Dz.U.2020.638).

normy nie stanowią co prawda samodzielnej przesłanki odpowiedzialności cywilnej w stosunku do właściciela zwierzęcia (normy te nie są nakierowane na ochronę właścicieli zwierząt), jednak nie powinny być pomijane przy ocenie zachowania sprawcy w kontekście omawianego tu roszczenia.

Co istotne, „przyznanie zadośćuczynienia pieniężnego na podstawie art. 448 k.c. nie jest obligatoryjne w każdym przypadku stwierdzenia naruszenia dóbr osobistych, na co wyraźnie wskazuje sformułowanie »może«. Sąd jest zobowiązany ustalić zakres cierpień pokrzywdzonego, a przy ocenie tej przesłanki nie może abstrahować od wszystkich okoliczności towarzyszących powstaniu krzywdy, a znikomość ujemnych następstw może być podstawą oddalenia powództwa o przyznanie zadośćuczynienia na rzecz pokrzywdzonego”⁵³.

Kolejne pytanie, które można zadać, to czy możliwe jest dochodzenie na podstawie art. 448 k.c. zadośćuczynienia za krzywdę spowodowaną naruszeniem dobra osobistego w sytuacji, gdy wskazywane jako naruszające dobro osobiste zachowanie sprawcy stanowi niewykonanie lub nienależyte wykonanie zobowiązania łączącego go z podmiotom żądającym ochrony. W wypadku śmierci psa najczęściej będzie chodzić o umowę o świadczenie usług weterynaryjnych⁵⁴. Jeśli działanie dłużnika będzie można uznać za czyn niedozwolony w powyższym rozumieniu i nie zajdzie przesłanka wyłączająca zbieg roszczeń (art. 443 k.c. *in fine*), dochodzenie zadośćuczynienia będzie możliwe. Jednak jeśli zachowanie dłużnika uchybia obowiązkowi jedynie obligacyjnemu (dłużniczym), które nie obciążałyby go, gdyby nie uprzednio istniejące zobowiązanie z tytułu zawartej umowy, należy raczej wykluczyć możliwość stosowania art. 448 k.c.⁵⁵ Jak już wspomniano, aktualnie brak w polskim prawie normy ogólnej uprawniającej do żądania zadośćuczynienia za szkodę niemajątkową w reżimie *ex contractu*. Jeśli chodzi o przesłankę winy, to w wypadku weterynarza ocena jego zachowania powinna uwzględniać

53 M.in. wyrok SA w Katowicach z 20 maja 2021 r., I ACa 556/20, LEX nr 3199649.

54 Por. stan faktyczny w wyroku SA w Białymstoku z 13 stycznia 2021 r., I ACa 289/20, LEX nr 3154721.

55 Zaprezentowany został też pogląd, zgodnie z którym art. 448 k.c. ma walor normy ogólnej, która znajdzie zastosowanie także do odpowiedzialności kontraktowej – M. Ciemiński, *Glosa do wyroku SN z 17.12.2004 r., II CK 300/04*, PS 2007/3, s. 151.

normę art. 4 ustawy z 21 grudnia 1990 r. o zawodzie lekarza weterynarii i izbach lekarsko-weterynaryjnych⁵⁶, zgodnie z którą lekarz weterynarii obowiązany jest wykonywać zawód ze szczególną starannością, w oparciu o zasady etyki i deontologii weterynaryjnej⁵⁷.

Mimo braku ogólnej podstawy do żądania zadośćuczynienia w reżimie *ex contractu*, podmioty zawierające umowę o świadczenie usług weterynaryjnych mogą zabezpieczyć majątkową ochronę swoich interesów niemajątkowych (w tym ochronę przed negatywnymi przeżyciami psychicznymi) w reżimie kontraktowym, zastrzegając karę umowną (art. 483 k.c.)⁵⁸.

Wnioski końcowe

Konkludując, jest bezsporne, że nie każdą szkodę niemajątkową należy postrzegać jako wynikłą z naruszenia dóbr osobistych (i w tym celu sztucznie rozszerzać katalog dóbr osobistych). Nie każda wartość niemajątkowa stanowi dobro osobiste. Jednak otwarty katalog dóbr osobistych przewidziany w art. 23 k.c. powinien, moim zdaniem, pozwalać na to, aby prawo w procesie jego stosowania podążało za zmieniającymi się uwarunkowaniami społecznymi bez każdorazowej ingerencji ustawodawcy. W niedawno opublikowanym uzasadnieniu uchwały Sądu Najwyższego z 28 maja 2021 r. w tzw. sprawie smogowej wskazano, że „na postrzeganie, czy doszło do naruszenia dobra osobistego, istotnie wpływają okoliczności związane z czasem i miejscem dokonywania oceny”⁵⁹. Sąd Najwyższy

56 Ustawa z 21 grudnia 1990 r. o zawodzie lekarza weterynarii i izbach lekarsko-weterynaryjnych (t.j. Dz.U.2019.1140).

57 Zbliżoną normę wyraża art. 4 ustawy z 5 grudnia 1996 r. o zawodzie lekarza i lekarza dentystry (t.j. Dz.U.2021.790): lekarz ma obowiązek wykonywać zawód, zgodnie ze wskazaniami aktualnej wiedzy medycznej, dostępnymi mu metodami i środkami zapobiegania, rozpoznawania i leczenia chorób, zgodnie z zasadami etyki zawodowej oraz z należytą starannością.

58 J. Jastrzębski, *Kara umowna*, Warszawa 2006, s. 150.

59 Dalej SN oceniał możliwość uznania za dobro osobiste określonych wartości związanych z minimum bytowym człowieka. Ostatecznie odmówił kwalifikacji prawa do życia w czystym środowisku jako dobra osobistego, przede wszystkim z uwagi na charakter wspólnotowy (zbiorowy), a nie osobisty, wartości w postaci czystego środowiska.

zauważa również, że „możliwe jest zidentyfikowanie innych dóbr osobistych, wynikających ze zmian stosunków społecznych i ocen dotychczas powszechnie przyjmowanych. Należy im przyznać ochronę taką samą jak dobrom wymienionym w art. 23 k.c.”⁶⁰

Ta identyfikacja stanowi pewien proces, co samo w sobie skłoniło do podjęcia problemu zaprezentowanego w artykule. Z przeprowadzonej analizy wynika, że istnieją perspektywy do przyznania cywilnoprawnej ochrony wartości w postaci więzi emocjonalnej człowieka ze zwierzęciem.

60 Uchwała SN (7) z 27 marca 2018 r., III CZP 69/17, OSNC 2018/4/104.

Bibliografia

- Adrych-Brzezińska I., *Glosa do uchwały SN z 27.03.2018 r., III CZP 60/17, „Gdańskie Studia Prawnicze. Przegląd orzecznictwa”*, 2018/4.
- Bagińska E., *O granicach kompensacji szkody niemajątkowej w przyszłym kodeksie cywilnym (uwagi na tle prac Komisji Kodyfikacyjnej Prawa Cywilnego)*, PiP 2021/3.
- Bogucki M., *Glosa do uchwały SN z 27.03.2018 r., III CZP 60/17, „Palestra”* 2019/6.
- Bosek L., *W sprawie kwalifikacji więzi rodzinnej jako dobra osobistego (uwagi krytyczne na tle aktualnego orzecznictwa Sądu Najwyższego)*, „Forum Prawnicze” 2015, nr 3.
- Chmielarz-Grochal A., Sułkowski J., *O potrzebie świadomej konstytucjonalizacji statusu zwierząt*, PiP 2021/9.
- Ciemiński M., *Glosa do wyroku SN z 17.12.2004 r., II CK 300/04, PS 2007/3.*
- Drapalska-Grochowicz M., *Prawne interpretacje bliskich relacji człowieka z innymi zwierzętami*, RPEiS 2020/1.
- Franzoni M. [w:] *Commentario del Codice Civile Scialoja-Branca*, red. F. Galgano, *Libro IV: Obbligazioni, Titolo IX. Dei fatti illeciti. Supplemento*, Bologna–Roma 2004.
- Green D. A., *Should animals have legal personality?* „Financial Times”, 25 października 2020 r.
- Grzeszak T., *Dobro osobiste jako dobro zindywidualizowane*, PS 2018/4.
- Janiszewska B. [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz. Tom I. Część ogólna. cz. 1*, red. J. Gudowski, Warszawa 2021.
- Jastrzębski J., *Kara umowna*, Warszawa 2006.
- Kaliński M., *Ograniczenie indemnizacji do podmiotów bezpośrednio poszkodowanych – w związku z nowelizacją art. 446 Kodeksu cywilnego*, PS 2014/3.
- Kłosiński A., *Bo rozstanie boli: znaczenie emocjonalnego kontaktu i więzi z człowiekiem u psów*, „Animal Expert” 2018/6.
- Kryła-Cudna K., *Zadośćuczynienie pieniężne za szkodę niemajątkową powstałą wskutek niewykonania lub nienależytego wykonania umowy*, Warszawa 2018.
- Księżak P. [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz. Część ogólna*, red. M. Pyziak-Szafnicka, LEX 2014.

- Kurki V., *Legal Personhood and Animal Rights*, „Journal of Animal Ethics”, vol. 11, no. 1 (2021).
- Kurosz K., *Czy w prawie polskim dopuszczalne jest zadośćuczynienie pieniężne za śmierć zwierzęcia?*, ZNUJ PPWI 2017/1.
- Lackoroński B., *Glosa do uchwały SN z 13.07.2011 r.*, III CZP 32/11, OSP 2012/3/3.
- Łolik M., *Glosa do uchwały SN z 13.07.2011 r.*, III CZP 32/11, OSP 2012/3/12.
- Łolik M., *Więź emocjonalna między osobami najbliższymi jako dobro osobiste. Glosa do uchwały SN z 27.03.2018 r.*, III CZP 60/17, PS 2019/9.
- Machnikowski P. [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, red. E. Gniewek, P. Machnikowski, Warszawa 2021.
- Matys J., *Model zadośćuczynienia pieniężnego z tytułu szkody niemajątkowej w kodeksie cywilnym*, Warszawa 2010.
- Neethling J., *Recognition and Protection of Personality Rights: Classification and Typology*, „Journal of European Tort Law”, vol. 9, issue 3 (2018).
- Nesterowicz M., *Zadośćuczynienie pieniężne i odszkodowanie za śmierć lub uszkodzenie psa „rodzinnego” na skutek czynu niedozwolonego (w świetle orzecznictwa)*, PS 2019/5.
- Nowakowski T., *Glosa do uchwały SN z 22.10.2019 r.*, I NSNZP 2/19, OSP 2020/5/38.
- Nowakowski T., *Więź rodzinna jako dobro osobiste – uwagi na tle krytycznych wypowiedzi doktryny*, PS 2021/3.
- Osajda K., *Zadośćuczynienie za doznanie przez bliskiego uszczerbku na zdrowiu wskutek wypadku*, PiP 2016/1.
- Palmer V. V., *European contractual regimes: The contemporary approaches*, [w:] *The Recovery of Non-Pecuniary Loss in European Contract Law*, red. V. V. Palmer, Cambridge 2015.
- Panowicz-Lipska J. [w:] *Kodeks cywilny. Tom I. Komentarz*, red. M. Gutowski, Warszawa 2018.
- Pound R., *Interests of Personality*, „Harvard Law Review”, vol. XXVIII, nr 4/1915.
- Safjan M., *Refleksje wokół konstytucyjnych uwarunkowań rozwoju ochrony dóbr osobistych*, KPP 2002/1.
- Strugała R. [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, red. E. Gniewek, P. Machnikowski, Warszawa 2021.

- Tokarz K., *Glosa do wyroku SN z 9.08.2016 r., II CSK 719/15, OSP 2021/2/6.*
- Trzaskowski R. [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz. Tom III. Zobowiązania. Część ogólna*, red. J. Gudowski, LEX 2018.
- Vitale K. R., Behnke A. C., Udell M. A. R., *Attachment bonds between domestic cats and humans*, „Current Biology”, vol. 29, issue 18 (2019).
- Wałachowska M., *Glosa do wyroku SN z 14.01.2010 r., IV CSK 307/09, OSP 2011/2/15.*